

Валентина Бонджолова

### ЗА НЯКОИ ПРОБЛЕМИ НА ОКАЗИОНАЛНОТО СЛОВООБРАЗУВАНЕ В БЪЛГАРСКАТА НАУЧНОФАНТАСТИЧНА ЛИТЕРАТУРА

Проблемите, свързани с оказионализмите, са многоаспектни. Оказионалното словообразуване в художествената литература е било предмет на редица изследвания, свързани с творчеството на български автори, но в тях вниманието е съсредоточено преди всичко върху употребата на нови думи в поезията<sup>1</sup>. Предмет на тази разработка е създаването на нови думи в научната фантастика, като целта е да се открият някои особености на оказионализмите в този дял на художествената литература и да се анализират основните най-често срещани словообразователни модели.

В научната литература е изяснено разграничаването между неологизъм и оказионализъм. Под оказионализъм ще разбираме “всяка мотивирана дума, създадена, а не възпроизведена в потока на речта — независимо от това дали е създадена по продуктивен или непродуктивен модел”<sup>2</sup>. Разглеждайки оказионалните думи, А. Г. Ликов посочва девет техни признака: принадлежност към речта, невъзпроизводимост, словообразователна производност, ненормативност, функционална еднократност, експресивност, номинативна факултативност, синхронно-диахронна дифузност и индивидуална принадлежност<sup>3</sup>. Тази система от диференциални признаци се проявява в съкратен вид при оказионализмите в научнофантастичната литература. Като причина за дефективността трябва да посочим особения характер на новообразуваните думи и специфичните подтици за употребата им. Ако в художествената литература изобщо нови думи се създават със стилистично-експресивни цели, за новообразуванията в научната фантастика основната цел е номинативната, а чрез нея се проявява експресивната: оказионализмите се използват като специална лексика, те създават художествения колорит както архаизмите и историзмите в историческите произведения. Оказионализмите тук са названия на измислените, иреалните за нашето съвремие същности, техните качества и извършваните с тях действия. Затова и те имат предимно терминологичен характер и както на всички термини, така и на тях не е присъща експресивността. Създадени веднъж като терминологично наименование, те се възпроизвеждат и по-късно в същата творба (или в други) със същото

лексикално значение, т. е. те нямат функционална еднократност. Тези оказионализми притежават еднозначност, точност, краткост, дори системност, граматична правилност и стилистична неутралност — признаците, които са типични за термините<sup>4</sup>. Потенциалната дума *хронокар* (Л. Николов, Л. Дилов) се употребява като наименование на машина за движение във времето. Оформена като сложна дума, аналогична по своята структура с *електрокар* и *мотокар*, тя не притежава експресивност. Оказионализмите в научната фантастика имат прозрачна словообразователна схема, макар че в голяма част от тях основите са чужди по произход. Структурата им се явява начин за опознаване на назованата същност и затова авторите залагат на аналогията<sup>5</sup>, например планетоплан (Й. Перец) поражда асоциация с *аероплан*, *делтаплан*, първата основа е *планета*, следователно е летателен апарат за движение към други планети. Горните два примера сочат основната тенденция на оказионалното словотворчество в научната фантастика — създаване на сложни думи чрез заместване на едната основа в известни композити. В ролята на оказионализми са и някои словосъчетания, образувани в резултат на синапсий, който заедно с композирането е най-активният словообразователен начин за създаване на термини<sup>6</sup>, например: *автоматичен бордов дневник* 'автоматично устройство, което приема устна информация за събитията, станали на космическия апарат, и я записва' (Л. Дилов), *улей на времето* 'деформация в устройството на времето, която не позволява прехвърляне в една епоха поради приплъзване — като по улей — в друга' (А. Милчев) *библиотечна броница* 'електронен апарат за четене, при който върху фантастични кристали, големи колкото зърната на броница, се записват цели книги и библиотеки' (Л. Дилов). Някои оказионализми са създадени чрез абрeвиация, напр. **ОБРАЦИВГА** 'Общество на разумните цивилизации в галактиката' (Л. Дилов). Поради особеностите, сблизяващи оказионализми и термини, които посочихме, най-точно би било в научната фантастика да се говори за оказионално терминообразуване и за оказионална терминология.

В някои случаи новообразуваните думи притежават известна експресивност, напр. *кексолог* 'специалист по кексове' (Л. Дилов). Този оказионализъм е стилистично маркиран по отношение на неутралната лексема *сладкар*, като хумористичният ефект в нея е подсилен от конкретната ѝ употреба в текста: "Сексолог и кексолог!"

По-особеният характер на оказионалните думи в научнофантастичната литература се проявява в още една тяхна особеност, свързана с битването им в текста. В повечето случаи, макар че имат ясна вътрешна форма, тъй като са производни, те се тълкуват в авторовия текст. Срещаните тълкувания са три типа: препозитивно, синхронно и постпозитивно. В първия случай се описва предметът и после се назовава. При синхронното тълкуване новата дума и обяснението ѝ са в контактна позиция: "Защото в дългите преходи към целта, когато и по време на дежурствата нямаш кой знае каква работа, нищо не противодейства така ефикасно на *сензорната депривация* — тоя проклет глад на сетивата в еднообразното пространство, както възможността да оживиш от време на време на

екрана...” (Л. Дилов). При постпозитивното тълкуване съществува дистанция в текста между първоначалната употреба на думата и по-нататъшното ѝ изясняване. Такова е тълкуването на оказионализма *орнитолет* (Л. Дилов). От структурата на думата извличаме информацията, че това е нещо, което лети и е свързано с птиците. Едва по-късно получаваме допълнителна информация, която позволява да си представим апарата: “...не издаваше никакъв звук, освен шума на раздвижен въздух”, “Той си беше и птица — една грамадна металическа птица, специално конструирана за тази планета”. Тълкуванията продължават и по-нататък в текста: “...пляска на огромните, начупени в няколко стави криле” и т. н. По този начин авторът предава знания за иреалния за нас предмет, каквито за историзмите и архаизмите например можем да получим от специализираните речници и енциклопедии.

Всички новообразувани думи имат лексико-граматическа отнесеност към някоя част на речта, но най-активно е създаването на съществителни имена — около 90 % от всички оказионализми. Според семантиката си те се отнасят към няколко основни тематични групи — за летателни апарати, за уреди и инструменти, за различни организми, за заболявания и тяхното лечение, за локалност и ограничени части в пространството. Сред названията на летателните апарати се наблюдават голям брой оказионализми, но те се свеждат до заместване на основи в няколко познати модела на активни по употреба сложни думи. Най-многобройни са образуванията с основа *-лет*: *дисколет* ‘междувъздушен летателен апарат с форма на диск’ (Е. Манов), *левитолет* ‘летателна машина, създадена по принципа на левитацията’ (Е. Манов), *орнитолет* ‘летателен апарат с крила като птица, който е безшумен’, *хронолет* ‘апарат за движение във времето’, *космолет* ‘апарат за летене в космоса’, *планетолет* ‘апарат за летене между планетите’ (Л. Дилов), *звездолет* ‘апарат за летене към звездите’ (П. Кърджиков), *мускулолет* ‘задвижван със силата на човешките мускули’ (Й. Перец) и др. Основният асоциативен път за възприемане на назованите апарати е образецът на сложните думи от типа на *самолет*. Оказионализмите с подобна структура оформят продуктивен модел, отворен за попълване с нови думи.

Останалите оказионализми от тематичната група за апарати за движение се създават по други типове, напр. с втора основа *-бус* — *бързобус* ‘бързо превозно средство’ (И. Велчев), *аеробус* ‘летящ автобус’ (Св. Минков), които са словообразователни вариации върху лексемата *автобус*. По аналогия с *автомобил* възникват сложните думи *електромобил* (А. Милчев) и *аеромобил* (Ал. Карапанчев). Семантиката и структурата на сложната дума *аероплан* са използвани при изграждане на оказионализмите *ракетоплан* ‘космически кораб за екскурзии до луната’ (А. Милчев) и *планетоплан* ‘апарат за летене в междупланетното пространство’ (Й. Перец). По този начин, чрез използване на различни словообразователни модели, се създават синонимни отношения между *астролет* и *звездолет*, *планетоплан* и *планетолет* и др.

По модела на един неологизъм, загубил вече признака новост — *луноход*, са възникнали наименованията *въсдеход* (Л. Дилов) и *униход* (Л. Николов). Въсщ-

ност при тяхното образуване има влияние и десуфиксацията на прилагателното *въсдеходен* (срв. *въсдеходни машини*).

С първа основа *авио-* 'летящ' са образувани оказационализмите *авиокола* 'автомобил, който може да лети с крила като птица' и *авиотакси* 'летящо такси' (Л. Дилов). Като названия на космически апарати са използвани още *хронокар* (Л. Дилов), *космоскаф* 'космическа лодка' (Ив. Мариновски) и др. Космическите апарати се движат по *звездостради*, както земните автомобили по *автостради*.

От телевизионния сериал "Седморката на Блейк" гражданственост получи един друг оказационализъм — *телепортация*, а като синоним на тази лексема за преместване на хора и товари на големи разстояния чрез разлагане на кванти се използва *телетранспортация* (Л. Дилов). Възникналите между оказационализмите синонимни значения понякога се използват за тълкуване на нововъведени наименования: " — Врочем, каква машина е тя? — *ТПС*...Видяхте ли? Даже не знаете какво е *ТПС*, а искате да го поправите! *Темпорално превозно средство!* Или *хронолет*. Във вашия век май още му казват *машина на времето*" (Л. Дилов).

Често срещани в научната фантастика са оказационализми, назоваващи различни уреди, апаратури, приспособления и свързаните с тях явления. Сред тях на първо място са названията на средства за общуване и за предаване на информация, като основните използвани модели са *телевизия* и *телефон*: *ядровизия* (И. Велчев), *холовизор* (Л. Дилов), *темповизия* (И. Милчев), *телевдеофон* (П. Кърджилов), *визиофон* (Л. Дилов), *визофон* (Л. Дилов), *видеон* (Л. Николов). Вместо *телеграми*, по телепатичен път се изпращат *тонограми* (Св. Минков).

Елемент в оказационализмите от тематичната група за измервателни уреди са основите *-мер* и *-метър*: *всемемерник* 'полифункционален уред, който се носи на ръката' (Ив. Мариновски), *здравемер* 'апарат, контролиращ здравето чрез различни медицински показатели' (Л. Дилов), *висотометър* 'уред за определяне на височината, достигната от кораба' (И. Милчев). За измерване на времето се използва *временарник* (И. Велчев), за улавяне на сигнали — *радиоласо* (Л. Дилов). За да могат хората да наблюдават своите мисли, е изобретен *фантаскоп* (Л. Дилов) (същият модел може да се открие в оказационализма *демоскоп* — една от рубриците във в-к "168 часа").

Следващата тематична група е свързана с различните организми, които обслужват летящите апарати или населяват обекти в космоса. Космическите кораби се управляват от *астропилот* (Л. Дилов), от *хрононавт* (Л. Дилов) или *хрононавтка*. Човекът, който предава съобщения в космоса, е *космотелеграфист* (Е. Манов). Създадените движещи се хуманоидни роботи се наричат съответно *силодей* (Г. Илиев), *механоробот*, *психоробот*, *киборг*, *киборгеса* (Л. Дилов). Жителите на космическите градове и планети се назовават според името на обитаваната от тях планета, като се използва най-активният словообразователен модел в българския език — морфемна деривация с прибавяне на суфикс *-ец*<sup>7</sup>: *аболидец* 'жител на градчето Аболидо' (Ал. Карапанчев), *феланец* 'двуметров исполин, живеещ на планетата Фелания' (Ив. Мариновски), *морианец* 'жител на

планетата Мориана, наречена на Т. Мор' (Л. Дилов).

Описваните болестни състояния се основават на познати заболявания, като обикновено към тях се прибавя прилагателното *космически* и се създава синаптично съчетание или се използва за първа основа в сложни думи, напр. *космическа болест* (аналогично на морска болест), *астроневроза*, *космосука* (Л. Дилов). Стимулиращите вещества и лекарствата завършват на *-ин* (като *морфин*): *ендорфин*, *серотонин*, *допамин* (Л. Дилов), сравни и *лунатин* у Св. Минков. Оказионалните образувания *яномицин* (по името на откривателката Яна) и *хелиомицин* (растението, от което се произвежда, реагира на слънчевите лъчи), и двете употребени от Л. Дилов, се базират на непродуктивни, но познати модели — *стрептомицин*, *рондомицин*. Същият модел е основа и на разговорния оказионализъм *гроздомицин*, маркиран стилистично и употребяван със значение 'ракия, вино — алкохол'.

Сред оказионализмите има и такива, които са названия на области в пространството, напр. *космотория* (Л. Дилов). Словообразователният модел е непродуктивен, но го откриваме в думи като *акватория*, *територия*. Поради силната асоциативна връзка с тях оказионализмът не е тълкуван в текста, но значението му е ясно — 'част от междувездното пространство, която принадлежи на някого'. Подобно е образуването на новата дума *океанариум* 'помещение за пресъздаване в изкуствена среда на естествения живот в океана' (Л. Дилов), както съответно *вивариум*, *терариум*, *аквариум*.

Интересен е глаголният оказионализъм *привременявам се*, използвал модела на *приземявам се*, *прилунявам се*, когато става дума за преместване във времето: "Опитът ѝ да установи по уредите къде и кога се е привременила, излезе неуспешен" (Л. Дилов).

По-горе беше посочено, че един от активните начини за образуване на оказионални термини в научнофантастичната литература е синапсият. Предпочитан е моделът от прилагателно име + съществително име: *лъчев пистолет* (П. Вежинов), *фотонно оръжие* (П. Вежинов), *рековалесцентна камера* (П. Вежинов), *лазерен телефон* (Л. Дилов), *гравитационен комплекс* (става дума за заболяване — Л. Дилов), *радарни спирачки* (Л. Дилов), *ракетна шейна* (Л. Дилов). Срещат се обаче и други конструкции: прилагателно + прилагателно + съществително — *портативно прожекционно холографче* (Л. Дилов), *автоматичен бордов дневник* (Л. Дилов); прилагателно + съществително + предлог + съществително — *квазистационарното състояние на плазмата* (Л. Дилов), съществително + предлог + прилагателно + съществително — *лаборатория за паметова обработка* (Л. Дилов).

От направения анализ на новите думи в научнофантастичната литература се вижда, че най-съществена от всичко за тяхното образуване и за възприемането им е аналогията с активни или типични словообразователни модели. Оказионализмите в научнофантастичната литература се отличават значително от новообразуваните думи в другите жанрове на художествената литература, тъй като преобладаващ е ономасиологичният мотив, а не експресивността. Те обаче

стават стилизиращо средство, понеже служат за пресъздаване на бъдещ исторически момент, т. е. те са едно от средствата за изграждане на хронотопа в съответното произведение. В текста те са съпроводени от дефиниране на обозначеното с тях понятие, въпреки че в повечето случаи имат вътрешна форма. Използвайки активни модели, те не нарушават езиковата норма (както другите okazjiонализми, които разчитат преди всичко на своята неочакваност и оригиналност). Когато говорим за тяхната повтораемост, различаваща ги от поетическите okazjiонализми, трябва да имаме предвид, че тя също е ограничена — в рамките на една творба. Редки са случаите, когато okazjiонализми навлизат в активна употреба, както чешкият *робот*. Образуването на okazjiонализмите в научната фантастика е комуникативно мотивирано, то е съзнателно творчество, свързано с особения начин на изображение в нея, но при всички случаи ще се основава на активните словообразователни процеси в езика ни.

## БЕЛЕЖКИ

<sup>1</sup> Вж. Ел. Георгиева. Езикотворчество и художествено майсторство. — Български език, 1974, № 6, с. 605 — 609; Т. Бояджиев. За поетическите неологизми. — Български език, 1975, № 5, с. 420 — 427; Л. Йорданова. Новите думи в съвременния български език. С., 1980, с. 17.

<sup>2</sup> И. С. Улуханов. Словообразователная семантика в русском языке. М., 1977, с. 6.

<sup>3</sup> А. Г. Лыков. Современная русская лексикология. Русское окказиональное слово. М., 1976, с. 11.

<sup>4</sup> Л. Манолова. Българска терминология. С., 1984, с. 9 — 10.

<sup>5</sup> По въпроса за аналогията вж. В. Радева. Okказионалност в словообразуването. — Език и литература, 1991, № 1, с. 81.

<sup>6</sup> Вж. Вл. Мурдаров. Съвременни словообразователни процеси. С., 1983, с. 48.

<sup>7</sup> Вж. В. Радева. Словообразуването в българския книжовен език. С., 1991, с. 127.

## ИЗТОЧНИЦИ

Р. Босев. Портрети на небесни тела. В., 1987

П. Вежинов. Сините пеперуди. В., 1980

Л. Дилов. Двойната звезда. В., 1979

Л. Дилов. Многото имена на страха. С., 1967

Л. Дилов. Незавършеният роман на една студентка. С., 1986

Л. Дилов. Не пушете! Затегнете коланите. С., 1982

Л. Дилов. Ние и другите. Пд., 1990

Л. Дилов. Пропуснатият шанс. Пд., 1981

Л. Дилов. Тежестта на скафандъра. В., 1983

- Г. Илиев. О-Коро. — Българска фантастика. Сборник, Пд., 1983
- А. Карапанчев. Стапен Кроид. — Сб. Фантастика 1, С., 1985
- П. Кърджилев. Орбитата на Сизиф. С., 1987
- Е. Манов. Галактическа балада. Пд., 1971
- Е. Манов. Остров Утопия. — Българска фантастика. Сборник, Пд., 1983
- Е. Манов. Трогателна екзекуция. — Сб. Фантастика'76, С., 1977
- Ив. Мариновски. Космосът да ти е на помощ, Александър. С., 1985
- А. Милчев. Улеят на времето. С., 1984
- Св. Минков. Една възможна утопия. — Българска фантастика. Сборник, Пд., 1983
- Л. Николов. Червей под есенен вятър. С., 1986
- Л. Николов. Пиршеството на хуните. — Сб. Фантастика'76, С., 1977
- Й. Перещ. Краят на осма база. — Българска фантастика. Сборник, Пд., 1983